

Overheidsbemoeyenis met kunst en cultuur in Nederland

Paul van der Wijk en Onno Roukens De Nederlandse overheid besteedt veel belastinggeld aan ondersteuning van de cultuursector. In 1988 bedroegen de netto-overheidsuitgaven voor cultuur - breed gedefinieerd en exclusief algemeen beheer - 3,49 miljard gulden (begrotingscijfers).¹ Een vraag die vanuit het veld vaak wordt gesteld, is of het beheer niet te duur is. In dit artikel wordt een indicatie gegeven van deze beheerskosten. Verder wordt ingegaan op de verschillen in cultuuruitgaven van de afzonderlijke provincies en de zeventien grote gemeenten. Er is daarnaast onderzocht welke variabelen verklarend zijn voor deze verschillen.²

De centrale begrippen in dit artikel zijn: beheerskosten, overheid en cultuur. Onder *beheerskosten* wordt verstaan de kosten van het ambtelijk apparaat dat zich bezighoudt met het voorbereiden, uitvoeren en controleren van het cultuurbeleid. De beheerskosten worden bij benadering berekend door de posten algemeen beheer en de adviesraden samen te nemen. Het begrip *overheid* wordt gedefinieerd als het rijk, de provincies en de gemeenten. Op praktische gronden is gekozen voor een brede afgrenzing

van het begrip cultuur, zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek die hanteert. *Cultuur* omvat in die definitie voorzieningen op het terrein van bibliotheken, muzische en culturele vorming, musea, amateuristische kunstbeoefening, vormingswerk, overige volksoontwikkeling, jeugd- en jongerenwerk, culturele accommodaties, uitvoerende beroepskunst, scheppende kunst, monumentenzorg, overige kunst, natuurbescherming, radio, televisie en pers,

culturele multifunctionele accommodaties, overige cultuur en het algemeen beheer van cultuur.

1. Motieven voor overheidsbemoeyenis

De economische literatuur vermeldt vele motieven die de overheidsbemoeyenis met de productie en consumptie van cultuur zouden kunnen rechtvaardigen.³ Overheidshandelen is in belangrijke mate gericht op de *allocatie* (toewijzing) van schaarse middelen. Daarbij gaat het om de vraag welke en hoeveel goederen in een samenleving zullen worden voortgebracht en verbruikt. Volgens de normatieve welvaartseconomie is de leidraad voor overheidshandelen welvaartsmaximering binnen de grenzen van het mogelijke. Veel keuzen kunnen daartoe het beste worden gedaan door consumenten en producenten zelf, zodat via het marktmechanisme (vraag en aanbod) de gewenste allocatie tot stand komt. Maar soms is corrigerend overheidsingrijpen geboden, met name wanneer de markt faalt. Naast deze optimale middelenallocatie kunnen andere politieke en ideologische argumenten voor overheidsingrijpen worden gehanteerd. Deze spitsen zich toe op een correctie van de smaak van de burgers (merit-good argument) en op de nagestreefde rechtvaardigheid van de *verdeling* van inkomens.

Allocatiemotieven

Beperkingen van het marktmechanisme zijn belangrijke argumenten voor overheidsinterventie. In het kort kunnen de volgende beperkingen in de kunst- en cultuursector voorkomen.

monopolistische marktstructuur

Een monopolist heeft een machtspositie op de markt; door manipulatie van het produktieniveau kan hij immers invloed uitoefenen op de prijs. Vanuit

welvaartstheoretisch oogpunt produceert een monopolist te weinig en tegen een te hoge prijs, waardoor de allocatie niet optimaal is. Deze overwegingen lijken in de cultuursector echter geen rol te spelen, omdat daar nauwelijks monopolies optreden.

onvolledige informatie en hoge transactiekosten

Een theoretische voorwaarde voor goed werkende markten is dat vragers en aanbieders beschikken over volledige informatie. Er moet met andere woorden perfecte zekerheid zijn over prijzen van producten en produktiefactoren, de ontwikkeling van de technologie, de vraag, de voorkeuren van consumenten, enzovoort. In de wereld van cultuur is de markt echter bijzonder ondoorzichtig. De consument heeft bijvoorbeeld weinig inzicht in het totale aanbod of in de produktiekosten. De gebrekkige informatie binnen de cultuursector hangt mede samen met het feit dat de consumptie van kunst hoge voorbereidings- en transactiekosten met zich mee brengt. Het publiek moet bijvoorbeeld over een bepaalde voorkennis beschikken voordat het van kunst of cultuur kan genieten. Op zichzelf pleit dit argument echter meer voor bevordering van overheidswege van onderwijs en informatieverstrekking dan voor directe subsidies aan cultuur.

collectieve goederen

Sommige goederen en diensten worden onder het marktmechanisme niet of in onvoldoende mate geproduceerd. Normaal gesproken ontstaan marktprijzen door confrontatie van vraag en aanbod (ruil). Om deze ruil te laten plaatsvinden moeten de eigendomsrechten van de te ruilen goederen en diensten overdraagbaar en bovendien exclusief zijn: het moet mogelijk zijn mensen die niet betalen uit te sluiten van consumptie.⁴ In sommige gevallen is deze prijsuitsluiting echter onmogelijk (carillonspel) of alleen tegen extreem hoge

kosten te verwezenlijken (standbeelden). Men spreekt dan van collectieve goederen. Kunnen individuen niet van consumptie worden uitgesloten, dan kunnen zij als *free rider* genieten zonder te betalen.⁵ Andere voorbeelden van collectieve goederen in de cultuursector zijn cultuurbehoud en natuurbescherming. Cultuurbehoud is in Nederland een belangrijke doelstelling van overheidsbeleid. Van monumenten profiteert in principe iedereen (non-exclusiviteitskenmerk) en het genot door één individu gaat niet ten koste van anderen (non-rivaliteitskenmerk) maar op de markt komt geen prijs tot stand die de preferenties van consumenten weergeeft. Voor musea geldt het bovenstaande slechts gedeeltelijk. Het gaat om een *gemengd goed*. Het behoud van de collectie is een collectief goed, maar individuen die niet willen betalen, kunnen van kennisneming van de collectie worden uitgesloten.

Binnen de cultuursector wordt dus een aantal goederen en diensten vanwege hun geheel of gedeeltelijk collectieve karakter onder het prijsmechanisme niet, of onvoldoende aangeboden. Dit kan voor de overheid een reden zijn om in te grijpen. In sommige gevallen is prijsuitsluiting wel mogelijk, maar gaat daarbij een karakteristiek onderdeel van het goed verloren. Op het moment dat het Peerd van Ome Loeks in een museum wordt gezet, is het mogelijk voor bezichtiging een prijs te berekenen, maar verliest het betreffende beeld de charme van zijn omgeving.

externe effecten

Positieve externe effecten ontstaan als de maatschappelijke baten van een goed groter zijn dan de private baten (bijvoorbeeld fraaie gevels en voortuinen, die niet alleen de eigenaar maar ook voorbijgangers bekoren en nut opleveren). De welvaartseconomie stelt dan dat de prijzen in dit geval onvolledige informatie geven over

kosten en baten zodat er vanuit maatschappelijk oogpunt te weinig wordt geproduceerd (inefficiënte allocatie). In diverse beschouwingen en beleidsnotities worden tal van externe effecten genoemd, zoals:

aantrekkingskracht op bedrijven

Bestuurders en ambtenaren stellen soms dat een bruisend cultureel leven in een stad aantrekkingskracht uitoefent op ondernemingen: deze vestigen zich in een bepaalde stad als daar veel cultuur is. Volgens deze opvatting leiden subsidies voor cultuur tot extra bedrijvigheid en werkgelegenheid.

De vermeende aantrekkingskracht van een bruisend cultureel leven op het vestigingsklimaat in een stad is overigens omstreden.⁶ Beweerd is dat dergelijke zachte factoren in Nederland geen invloed hebben op de keuze van een vestigingsplaats door bedrijven.⁷ Ook in een onderzoek in Zwolle van de Stichting voor Economisch Onderzoek (SEO) worden geen aanwijzingen gevonden dat (overheids) investeringen in cultureel onroerend goed hebben geleid tot een aantrekkelijker vestigingsklimaat voor bedrijven.⁸ Dit argument lijkt derhalve geen gewicht in de schaal te leggen.

aantrekkingskracht op werknemers en toeristen

Een bruisend cultureel leven kan ook in een ander opzicht invloed hebben op economische activiteit. Enschede wil bijvoorbeeld mede door zijn cultuurbeleid een aantrekkelijk woon- en werkklimaat ontwikkelen en streeft hiermee naar terugdringen van de werkloosheid. Uit een andere studie van de SEO blijkt dat de kunstsector in Amsterdam onder andere via het toerisme aanzienlijke extra economische activiteit oplevert.⁹ Ook een onderzoek van Juliën in Groningen laat zien dat de kunstsector uitstralingseffecten heeft op de provinciale en gemeentelijke economie.¹⁰ Dit soort effecten

kan voor de overheid een reden zijn om de kunst te steunen. Hoe en in welke mate dit moet gebeuren valt evenwel moeilijk te bepalen, omdat kwantificering van de waarde van dit type effecten moeilijk is.

Uit het eerstgenoemde SEO-onderzoek komt naar voren dat de betreffende investeringen weliswaar geen bedrijven, maar wél koopkrachtige burgers aantrekken.¹¹ Dit kan een reden zijn om in cultuur te investeren, omdat zo bijvoorbeeld een revitaliseringsproces van de binnenstad in werking kan worden gezet.

exportbevordering

Interventies in de kunstsector kunnen onderdeel vormen van de algemene economische politiek, bijvoorbeeld gericht op exportbevordering ter stimulering van de werkgelegenheid. Het prestige van kunst werkt dan als glijmiddel voor andere exportproducten.¹²

prestige

Prestige als aspect van kunst en cultuur speelt op verschillende niveaus een rol. Genoemd is al het voorbeeld van steden die een imago opbouwen van een bruisend cultureel leven. Internationaal rivaliseren landen met elkaar, niet alleen om de gunst van binnen- en buitenlandse toeristen, maar ook om politieke status. Prestige speelt ook tussen volksvertegenwoordigers, ambtenaren en wethouders. Zij hopen stemmen te winnen of status te verwerven. Tot slot is prestige ook van belang bij kunstconsumenten ('het zijn van een kunstkenner') en bij burgers in het algemeen ('ons land heeft een rijke cultuurtraditie'). Prestigeoverwegingen vormen echter een vrij dubieus argument voor het ingrijpen door de overheid: het mag niet zo zijn dat belastingbetalers opdraaien voor de grootheidsmantie van wethouders en ministers.

innovatief beleid en het ontwikkelingsaspect

Sommige auteurs trekken een parallel tussen vernieuwing in de kunst én industriële en wetenschappelijke innovatie: artistieke vernieuwing kan positieve externe effecten hebben voor de maatschappij. En omdat patentering van kunst onmogelijk is en een nieuw idee vrijwel onmiddellijk kan worden geïmiteerd, kunnen kunstenaars hun innovaties niet te gelde maken. Dit kan een argument zijn voor overheidssteun.

Auteurs die de kunst- en cultuursector als één bedrijfskolom zien, zijn het daar echter a priori niet mee eens. In hun visie kan de uitvoerende en scheppende kunst worden gezien als de *research and development (R&D)*-sector van onder andere televisie, radio, film en reclame, zonder welke deze bedrijfstak niet kan overleven. Televisie, film en reclame moeten nieuwe ontwikkelingen in de kunstsector financieren. Ook grote ondernemingen dragen immers de kosten van hun eigen onderzoeksinspanningen. Omdat de baten van kunstinnovatie echter moeilijk toerekenbaar zijn en de transactiekosten extreem hoog, kan de overheid volgens deze auteurs echter toch tot subsidiëring overgaan.

Inderdaad is een expliciete doelstelling van het cultuurbeleid van de overheid het stimuleren van innovatie in de kunst. Dit heeft echter meer dan één achtergrond. Van bepaalde innovaties in de kunstsector kunnen positieve effecten uitgaan op de hele samenleving. Omdat de kunstsector versnipperd en heterogeen is, en vanwege de al genoemde onmogelijkheid tot patentering, kunnen problemen ontstaan bij de ontwikkeling van nieuwe producten. Om die op te lossen kan tijdelijke steun worden verleend, tot het produkt zichzelf bedruipt.¹³ Die steun moet dan niet alleen de aanbodzijde betreffen, het publiek moet immers op lange termijn wel behoefte hebben aan de nieuwe producten. De overheid kan in dit verband zorgen voor een

betere informatieverschaffing en een betere marketing om de vraagzijde te stimuleren.

sectorpolitiek

De overheid kan besluiten in te grijpen bij herstructurering of sanering van een bepaalde bedrijfstak. Door tijdelijke rechtstreekse subsidies kan een activiteit rendabel worden gehouden. Voor de kunstsector is dit echter geen argument omdat het hierbij om kortetermijningrepen gaat, en de kunst- en cultuursector blijvend steun behoeft.

Normatieve motieven

Beleidsmakers kunnen van mening zijn dat zij moeten ingrijpen in de voorkeuren van burgers, omdat die het belang van cultuur en kunst onvoldoende inzien en er dus te weinig geld (en tijd) aan besteden. Subsidie dient dan ter aanvulling; een ingrijpen dat wordt aangeduid als paternalisme.¹⁴ Dit *merit good*-argument kan ook voor toekomstige generaties gelden. Beleidsmakers kunnen besluiten historische gebouwen, archieven en bepaalde beeld- en geluiddraggers in stand te houden, niet alleen voor de huidige, maar ook voor de toekomstige generatie. De toekomstige generatie is immers niet in staat voorkeur op de markt van nu tot gelding te brengen.

Een vorm van paternalisme is de door de overheid bevorderde cultuurspreiding, na 1955 de belangrijkste doelstelling van het in Nederland gevoerde cultuurbeleid. Hiermee doelt men op een zowel horizontaal als verticaal verlopand diffusieproces ('de verbreding van verfijnde cultuurgoederen naar delen van de samenleving die tot dusver daaraan niet participeren').¹⁵ Via de horizontale of regionale spreiding probeert de overheid een netwerk van culturele voorzieningen tot stand te brengen, gespreid over heel het land. Met verticale of sociale spreiding probeert de overheid de cultuurparticipatie van personen uit 'lagere'

milieus te bevorderen. Bovenstaande omschrijving past bij de sociale spreiding volgens het concept van Boekman, een van de pioniers op het gebied van de cultuurspreiding.¹⁶

In het verlengde van het *merit good*-motief ligt inkomensherverdeling als argument voor overheidsingrijpen. Wanneer beleidsmakers de inkomensverdeling die ontstaat via het prijsmechanisme niet acceptabel vinden, omdat mensen met een laag inkomen geen toegang hebben tot bepaalde culturele activiteiten, kan dat een reden voor subsidiëring van cultuur zijn. De meeste economen zijn echter van mening dat mensen met lage inkomens meer gebaat zijn bij een algemene, vrij besteedbare verbetering van hun inkomen dan bij het aanbod van kunstuitingen beneden de kostprijs.

Ziekte van Baumol

Een aanvullend, maar op zichzelf onvoldoende argument voor overheidssteun is de aard van de voortbrenging van kunst en cultuur. De econoom W.J. Baumol constateert dat een deel van de kunsten een technologische structuur hebben die de reële kosten in de loop der jaren doet oplopen ten opzichte van de kosten in andere sectoren.¹⁷ Hij verdeelt de economische activiteiten in twee groepen. De eerste groep wordt gevormd door activiteiten met een progressieve technologie, waarbij innovaties en kapitaalaccumulatie ervoor zorgen dat de output per manuur in de loop van de tijd stijgt; anders gezegd, de arbeidsproductiviteit neemt hier voortdurend toe en daarmee de lonen. In de tweede groep vindt alleen sporadisch arbeidsproductiviteitsstijging plaats. Het gaat hierbij vooral om activiteiten die arbeid als finale input gebruiken, zoals onderwijs, levende kunsten en de horeca. Baumol gaat ervan uit dat op de lange termijn de lonen in beide sectoren in dezelfde mate stijgen, door de mobiliteit van arbeid tussen sectoren. Omdat wel de lonen

stijgen maar niet de arbeidsproductiviteit, zullen de loonkosten in deze sector explosief toenemen. De tweede sector kan daarom niet zonder financiële ondersteuning door de overheid, tenzij de toegangsprijzen in het zelfde tempo stijgen als de kosten. Dit leidt echter weer tot vraagafname en achterblijvende inkomsten.

Baumol en W.G. Bowen constateren in een vervolgstudie dat er tussen 1945 en 1965 bij de uitvoerende kunstinstellingen inderdaad sprake is van oplopende tekorten als gevolg van de stijgende loonkosten.¹⁸ Ook C.D. Throsby en F.G.A. Withers signaleren dit probleem voor opera, ballet en theater in Australië.¹⁹ Volgens J.D. Hilferink kunnen de oplopende exploitatietekorten in Nederland echter slechts voor een vrij gering deel aan produktiviteitsverschillen worden toegerekend.²⁰ De ziekte van Baumol op zich is geen argument voor overheidsingrijpen. Hooguit kan worden gesteld dat als de overheid om andere redenen (allocatie- of *merit good*-overwegingen) besloten heeft de kunstsector te ondersteunen, deze steun in de loop van de jaren zal toenemen.

2. Overheidsuitgaven voor cultuur en beheer

Het rijk en de lagere overheden blijken vele motieven te (kunnen) hanteren om de cultuursector te steunen. Deze bemoeyenis brengt echter de nodige beheerskosten met zich mee. De berekening van deze beheerskosten en de cultuuruitgaven van het rijk, provincies en gemeenten zijn gebaseerd op cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zoals die gepubliceerd worden in de *Sociaal-Culturele Berichten*. Voor de individuele provincies en de zeventien grote gemeenten heeft het CBS afzonderlijke overzichten gemaakt over de periode 1982-1988.²¹

De gebruikte cijfers dragen een aantal tekortkomingen in zich. Een probleem deed

zich bijvoorbeeld voor bij de onderverdeling van de beheerskosten naar cultuur en recreatie. De beheerskosten zijn nu uitgesplitst op basis van de netto-uitgaven. Dit was nodig omdat de beheerskosten voor cultuur en recreatie als één post worden gegeven. Als 70 procent van de netto-overheidsuitgaven aan cultuur en recreatie naar cultuur ging, rekenen we in dat geval ook 70 procent van de kosten van het algemeen beheer toe aan cultuur. Een ander probleem was het gebrek aan uniformiteit, ondanks de comptabiliteitsvoorschriften, bij de indeling van de diverse posten op de gemeentelijke begroting. Weergegeven zijn de *netto*-uitgaven van de overheid voor cultuur en beheer. Deze uitgaven bestaan uit de totale bruto-uitgaven minus de inkomsten van de betreffende activiteit. De *netto*-uitgaven zijn als uitgangspunt genomen omdat deze het zuiverst weergeven wat de betreffende overheidslaag voor cultuur over heeft.

Cultuuruitgaven per overheidslaag

Tabel 1 laat de *netto*-uitgaven van het rijk, de provincies, de gemeenten en het totaal zien.²² Uit de tabel komt naar voren dat in 1988 de totale begrote *netto*-uitgaven exclusief het algemeen beheer 3,5 miljard gulden bedragen. De provincies hebben een gering aandeel in dit totaal (7 procent). Gemeenten en rijk steunen de cultuursector ongeveer in de zelfde mate (48 procent en 45 procent). Het meeste geld wordt besteed aan bibliotheekwerk (677 miljoen gulden) en jeugd- en jongerenwerk (492 miljoen gulden).

In 1991 bedragen de absolute uitgaven eveneens 3,5 miljard gulden. Een verklaring voor de toename van het belang van gemeenten is dat de uitgaven voor bibliotheken, maatschappelijke hulpverlening en jeugdbeleid tot en met 1986 werden toegerekend aan het ministerie van WVC. Met ingang van 1987 zijn de uitkeringen

Tabel 1: Netto overheidsuitgaven voor cultuur in 1988 en 1991 (in mln gld)

	1988	1991 absoluut
rijk	1.679,8 [45%]	1.289 [36%]
provincies	262,6 [7%]	254 [7%]
gemeenten	1.805,8 [48%]	1.985 [57%]
Totaal - incl.	3.748,2	nb
- excl.	3.490,0	3.528

1. Cijfers voor 1988 zijn inclusief beheer.

2. Cijfers voor 1991 zijn exclusief beheer.

overgeheveld naar fondsen van de lagere overheden. Vandaar dat het aandeel van de gemeentelijke cultuuruitgaven in de totale cultuuruitgaven in 1991 hoger is.

Door de huidige taakverdeling tussen rijk, provincies en gemeenten ligt het accent in de overheidssteun aan cultuursectoren verspreid. Het rijk steunt vooral de volkscultuur in het algemeen, de uitvoerende en de scheppende kunsten en de natuur- en landschapsbescherming. De provincies steunen relatief veel de amateuristische kunstbeoefening, het vormingswerk en eveneens de natuur- en landschapsbescherming. Gemeenten stimuleren vooral de muzische en culturele vorming, het jeugd- en jongerenwerk en culturele en multifunctionele accommodaties.

Beheerskosten per overheidslaag

Tabel 2 toont de beheerskosten van de verschillende overheden samen. De overheid als geheel geeft in 1988 257,6 miljoen gulden uit aan beheerskosten. Dit is 6,9 procent van de totale cultuuruitgaven. Uit de tabel is verder af te

leiden dat de beheerskosten van 1982 tot 1988 zijn toegenomen. Waar het totale budget vanaf 1982 reëel gezien met 11,3 procent groeit, stijgen de kosten voor het algemeen beheer met 31 procent.

Het algemeen beheer van het rijk omvat naast de ambtenaren van het ministerie van WVC de Raad voor de Kunst en de Raad voor het Cultuurbeheer. De Raad voor de Kunst brengt advies uit aan de minister van WVC over subsidie-aanvragen op het gebied van de kunst. In de Raad voor het Cultuurbeheer zijn de vroegere Monumentenraad, de Archiefraad en de Commissie van Advies voor Natuurhistorische Musea opgenomen. Ook deze raad heeft een adviserende taak, en wel ten aanzien van ons cultureel erfgoed.

In 1988 bedragen de beheerskosten van het rijk als percentage van de totale uitgaven 4,4 procent (dit is 74,4 miljoen gulden). Gedurende de jaren tachtig zijn ze tamelijk constant gebleven. Dit lijkt geruststellend, maar als gevolg van het door het rijk gevoerde decentralisatiebeleid had een daling van de beheerskosten voor de hand gelegen.

Tabel 2: Beheerskosten voor cultuur als % van cultuuruitgaven, 1982-1988

jaar	rijk	provincie	gemeente	totaal	absoluut (reëel) (mln gld)
1982	4,5	13,8	6,2	6,0	196,5
1988	4,4	24,3[1]	7,2	6,9	257,6

1. In 1985 treedt bij de berekening van beheerskosten een trendbreuk bij provincies op. Vanaf dan geven provincies zelf op hoeveel besteed wordt aan algemeen beheer.

Ook in vele provincies bestaan Culturele Raden. Ze hebben doorgaans een soortgelijke taak als de Raad voor de Kunst: advisering over subsidieaanvragen en bevordering van overleg en ondersteuning op cultureel terrein. Vanaf de jaren zeventig is de structuur van de Culturele Raden veranderd als gevolg van de veranderde kijk op overheidsingrijpen, bezuinigingen of disfunctioneren. In Groningen leidde dit tot totale afschaffing van de provinciale Culturele Raad; er bestaan uitsluitend nog ad hoc commissies. In alle overige provincies was sprake van reorganisatie of herstructurering. In elke provincie hebben de adviesraden en ondersteunende commissies weer andere taken en verplichtingen.²³

De beheerskosten vormen in 1988 24,3 procent van het totale budget van alle provincies samen, aanzienlijk hoger dan bij rijk en gemeenten. Dit valt deels te verklaren uit de voornamelijk coördinerende taak van de provincies en het fungeren als intermediair tussen rijksoverheid en kunstenaars of instellingen. Bovendien kan de decentralisatie van taken ervoor gezorgd hebben dat de beheerskosten bij de provincies zijn toegenomen. De beheerskosten lijken gedurende de onderzoeksperiode 1982-1988 flink gestegen. Toch geldt dit niet voor alle provincies. In Friesland, Utrecht en Noord-Brabant is een daling zichtbaar, terwijl in

Groningen, Drenthe, Gelderland en Limburg een constant niveau valt waar te nemen. Bij de overige provincies zijn forse toenames zichtbaar. De getoonde cijfers moeten echter met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, met name omdat in de loop van de jaren de definiëring van de post beheerskosten aan verandering onderhevig is geweest. De hiervoor genoemde percentages wekken echter twijfel aan de doelmatigheid.

Controle van de CBS-cijfers van enkele gemeenten bracht voor de kosten van algemeen beheer enige problemen aan het licht. Zo bleek de gemeente Groningen onder de post algemeen beheer ook enkele exploitatiesubsidies voor culturele accommodaties te hebben meegerekend. In een aantal gemeenten bleek de sommatie van personele en materiële uitgaven niet te stroken met de totale uitgaven voor algemeen beheer. Ondanks de veranderde comptabiliteitsvoorschriften blijkt sprake van uiteenlopende verantwoording over de verschillende boekhoudkundige posten. Dit had voor het onderzoek helaas tot gevolg dat het beschrijven van de beheerskosten voor afzonderlijke gemeenten achterwege is gebleven. De geaggregeerde cijfers voor alle gemeenten samen worden wel gepresenteerd, maar bij het trekken van harde conclusies blijft voorzichtigheid geboden. In 1988 werd 7,2

Tabel 3: Cultuuruitgaven per provincie in 1988 (begroting)

Provincies	cultuuruitgaven (in mln gld)	per inwoner (gld)	Als % van totale uitgaven
1. Noord-Holland	34,1	14,5 [8]	2,0 [7]
2. Zuid-Holland	32,7	10,2 [12]	1,7 [9]
3. Gelderland	31,4	17,5 [7]	2,2 [6]
4. Noord-Brabant	26,9	12,4 [9]	1,8 [8]
5. Friesland	23,9	39,9 [3]	3,0 [3]
6. Overijssel	22,3	22,1 [4]	2,6 [5]
7. Drenthe	21,3	48,6 [2]	5,0 [1]
8. Limburg	20,8	18,9 [6]	2,8 [4]
9. Zeeland	19,3	54,3 [1]	3,4 [2]
10. Utrecht	12,1	12,2 [10]	1,3 [10]
11. Groningen	11,0	19,7 [5]	1,2 [11]
12. Flevoland	2,1	10,8 [11]	0,9 [12]

procent van de totale gemeentelijke uitgaven besteed aan algemeen beheer (exclusief adviesraden) tegen 6,2 procent in 1982.

Cultuuruitgaven per provincie

In tabel 3 zijn de cultuuruitgaven van de provincies afzonderlijk weergegeven. Noord-Holland is koploper met een bedrag van 34,1 miljoen gulden. Omdat het voor de hand ligt dat de grote provincies in absolute bedragen het meest uitgeven, zijn voor de vergelijkbaarheid tussen de verschillende provincies deze absolute bedragen herleid tot cultuuruitgaven per inwoner (kolom 2). Daarnaast worden de cultuuruitgaven als percentage van de totale uitgaven van een provincie getoond (kolom 3). Tussen haakjes staat hierbij vermeld welke positie ze innemen.

De bedragen die de provincies in 1988 aan cultuur besteden lopen uiteen van 10 gulden tot bijna 55 gulden per hoofd van de bevolking. De kleine provincies besteden veel grotere bedragen per inwoner dan de grote. Vermoedelijk vloeit dit voort uit de wens van

deze minder dichtbevolkte provincies toch een minimaal aantal culturele voorzieningen in stand te willen houden, ongeacht het aantal potentiële bezoekers en gebruikers. Dit vermoeden lijkt te worden bevestigd doordat de kleine provincies een groter deel van de totale begroting besteden aan cultuuruitgaven (zie kolom 3). Alleen Groningen valt wat dit betreft nogal uit de toon.

Bij de cultuuruitgaven gezien als percentage van de totale uitgaven wordt het verschil tussen Friesland, Zeeland en de andere provincies veel kleiner. Cultuur blijkt tussen de 1,2 procent en 5,0 procent van de gehele begroting te vormen. Drenthe steekt met kop en schouders boven de rest uit en besteedt percentueel gezien maar liefst meer dan vier keer zo veel aan cultuur als Groningen.

Als we de afzonderlijke provincies per deelsector bekijken, worden opnieuw grote verschillen in uitgaven per inwoner zichtbaar. Als eerste valt op dat Zeeland bijna 60 procent van zijn budget aan bibliotheekwerk spendeert. Ook al is het totale budget van Zeeland bijna de helft kleiner dan van enkele grotere provincies,

Tabel 4: Begrote cultuuruitgaven per gemeente in 1988

Gemeenten	cultuuruitgaven (mln gld)	per inwoner (in gld)	Als % van totale uitgaven
1. Amsterdam [1]	194,1	279,9 [1]	3,9 [7]
2. Rotterdam [2]	142,0	246,9 [3]	3,7 [8]
3. Den Haag [3]	123,2	277,5 [2]	4,8 [3]
4. Utrecht [4]	56,7	246,0 [4]	5,2 [1]
5. Eindhoven [5]	38,3	201,0 [5]	3,1 [10]
6. Haarlem [8]	28,0	188,0 [7]	4,8 [2]
7. Nijmegen [10]	27,4	188,4 [6]	4,2 [4]
8. Groningen [6]	25,8	153,6 [9]	3,2 [9]
9. Leiden [16]	20,1	185,7 [8]	4,2 [5]
10. Apeldoorn [9]	18,7	127,1 [12]	4,1 [6]
11. Enschede [11]	18,5	127,9 [11]	2,9 [12]
12. Arnhem [13]	18,5	143,8 [10]	2,7 [13]
13. Tilburg [7]	18,2	117,6 [14]	2,9 [11]
14. Dordrecht [17]	13,7	126,3 [13]	2,3 [15]
15. Maastricht [15]	12,2	105,1 [15]	2,3 [14]
16. Breda [14]	11,5	95,3 [16]	2,2 [16]
17. Zaanstad [12]	9,1	69,9 [17]	1,8 [17]

toch is er geen andere provincie die in de buurt komt van de 24 gulden die Zeeland per inwoner aan bibliotheekwerk besteedt. Ook Drenthe en Friesland doen veel aan bibliotheekwerk (respectievelijk 9,2 gulden en 6,9 gulden). Drenthe doet daarnaast erg veel aan natuurbescherming (7,5 gulden) en geeft veel geld aan musea (8,9 gulden). In Friesland ligt de nadruk op bibliotheken, maar daar ontvangen ook de sector jeugd- en jongerenwerk (5,0 gulden) en de Friese taal veel geld. Zuid-Holland scoort bij geen enkele categorie hoog. Uit een interview met de gedeputeerde van die provincie in het *Boekmanmagazine* (1987) blijkt dat Zuid-Holland op dit gebied geen prioriteiten stelt en dat het cultuurbeleid meer bepaald wordt door de grote steden Den Haag en Rotterdam. Limburg heeft aandacht voor de monumentenzorg (2,7 gulden), naar men zelf zegt door het grenskarakter van deze provincie. De uitgaven voor de uitvoerende en scheppende

kunsten liggen per hoofd van de bevolking tussen de 0,4 en de 2,1 gulden. Met name Noord-Holland spendeert relatief veel geld aan scheppende en uitvoerende kunsten, omdat de meeste gezelschappen uit deze regio komen.

Cultuuruitgaven per gemeente

Tabel 4 laat de totale cultuuruitgaven per inwoner van de zeventien grote gemeenten zien. In de eerste kolom staan de betreffende gemeenten, tussen haakjes de rangorde naar inwonertal. De vier grote gemeenten geven met afstand het meeste uit aan cultuur. Zij hebben landelijke betekenis. Met name geldt dit voor Amsterdam, waar per inwoner het meeste geld aan cultuur wordt besteed. Frappant is de positie van Den Haag: het verschil met Amsterdam bedraagt slechts een rijksdaalder. Na deze twee gemeenten volgen Rotterdam en Utrecht. De andere gemeenten volgen op afstand. Hun belang is meer regionaal. Uit

getoonde cijfers blijkt dat Maastricht, Breda en Zaanstad relatief weinig aan cultuur doen. Vooral bij Maastricht is dit opvallend, omdat geen Nederlandse gemeente in de nabijheid te vinden is met een vergelijkbaar voorzieningenniveau. Breda en Zaanstad bevinden zich in de omgeving van andere grote gemeenten met meer voorzieningen (respectievelijk Tilburg en Rotterdam, Haarlem en Amsterdam).

Een ander beeld komt naar voren als de cultuuruitgaven worden weergegeven als percentage van de totale uitgaven. Aanvoerder van de ranglijst is Utrecht met meer dan 5 procent van de begroting bestemd voor cultuur. De twee grootste gemeenten, Amsterdam en Rotterdam, vallen terug naar een zevende en een achtste plaats. Haarlem, Leiden en Apeldoorn besteden een groot deel van hun totale budget aan cultuur.

Bij uitsplitsing van de gemeentelijke cultuuruitgaven per deelsector zijn grote verschillen waar te nemen. De grote gemeenten Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en Utrecht, besteden een aanzienlijk bedrag aan musea (circa | 35,- per inwoner). Dit lijkt verklaarbaar door hun bovengemeentelijke uitstraling. Ter vergelijking: Zaanstad geeft slechts | 1,50 per inwoner uit aan deze post. Apeldoorn doet veel aan natuur- en landschapbescherming (| 11,30), terwijl Amsterdam en Rotterdam hier relatief weinig aan besteden. Groningen en Apeldoorn zijn de enige twee gemeenten die de plaatselijke radio en televisie substantieel ondersteunen. Leiden doet veel aan monumentenzorg (| 50,40). Zelfs de drie grote gemeenten komen wat dat betreft niet boven de | 20,-. Zij besteden daarentegen zoals eerder opgemerkt, een fors bedrag per inwoner aan uitvoerende en scheppende kunst.

3. Verklarende variabelen

Met behulp van een regressieanalyse is de invloed van een groot aantal factoren op de verschillen in hoogte en ontwikkeling van de cultuuruitgaven per inwoner in provincies en grote gemeenten onderzocht. Deze factoren zijn afkomstig uit studies naar de uitgaven van lagere overheden²⁴ en uit gesprekken met vertegenwoordigers van het culturele veld. De cultuuruitgaven van elf provincies zijn over de periode 1982 tot en met 1988 geanalyseerd. Flevoland blijft buiten beschouwing omdat die provincie pas in de loop van de onderzoeksperiode werd gevormd. De gemeentelijke cultuuruitgaven worden bestudeerd over de periode 1985 en 1986. De volgende theoretische factoren werden als mogelijk verklarend gekozen²⁵:

De vergelijkingen zijn geschat met behulp van de methode der kleinste kwadraten. De provinciale cultuuruitgaven per 10.000 inwoners blijken met name te worden verklaard door de volgende variabelen (tussen haakjes staat aangegeven of er sprake is van een positief of een negatief verband): het percentage jongeren (-), de verandering in het percentage jongeren (-), de oppervlakte per hoofd van de bevolking (+), het percentage werklozen (-), het aantal uitvoeringszalen per 10.000 inwoners (+) en een politieke indicator. Een opvallende variabele is deze politieke indicator. Naarmate de politieke samenstelling van de provinciale staten rechtser is (CDA, VVD, SGP, GPV, RPF) geven de provincies meer voor cultuur uit.

Als gekeken wordt naar de samenstelling van de colleges van B&W is bij de gemeentelijke cultuuruitgaven een soortgelijk verband te ontdekken, zij het minder scherp. Naast de politieke indicator blijken de verandering in het percentage jongeren (+), de gemiddelde hoogte van de bebouwde kom (+) en de verandering in de bevolking (-) verklarend voor de gemeentelijke cultuuruitgaven.

Figuur 1: Invloed van de diverse verklarende variabelen op de provinciale en de gemeentelijke cultuuruitgaven

Verklarende variabelen	Te verklaren variabele	
	Provinciale cultuuruitgaven	Gemeentelijke cultuuruitgaven
Aantal zalen	+	+
Bezoekers	+	+
Hoogte bebouwde kome	nb	+
Oppervlakte	+	+
% jongeren (PJ)	-	-
Verandering in het % jongeren	-	-
Verandering in aantal inwoners	?	?
Werklozen (W)	-	-
Verandering in aantal werklozen	-	-
Invloed rechtse politici	+	+
DUMMYS		
Dummy voor begrotingscorrectie	+	?
Dummy voor gemeentegrootte	?	+

+: positieve invloed op de te verklaren variabele

?: invloed onduidelijk

-: negatieve invloed op de te verklaren variabele

Een mogelijke verklaring voor het feit dat rechtse politici meer voor cultuur uitgeven ligt in de uitkomsten van een onderzoek van het SCP ('Profijt van de overheid'), waaruit blijkt dat het vooral mensen met hogere inkomens zijn die profiteren van de cultuuruitgaven. Een speculatie is dat rechtse partijen hun kiezers tevreden kunnen stellen met hoge cultuuruitgaven, links moet het van hele andere verkiezingsitems hebben.

4. Samenvatting en conclusies

In dit artikel komen vijf vragen aan de orde. Allereerst wordt beschreven welke motieven voor overheidsbemoeyenis er in de cultuursector

bestaan, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen allocatie- en normatieve motieven. Vooral het *merit good*-argument lijkt een belangrijke rol te spelen binnen de argumentatie van de overheid om in de kunst- en cultuursector te interveniëren.

Ten tweede is onderzocht hoeveel geld is uitgegeven voor de implementatie van deze overheidsbemoeyenis. In 1988 geeft de overheid 3,75 miljard gulden (begrotingscijfers) uit voor cultuur, inclusief algemeen beheer. Rijk en gemeenten besteden ongeveer evenveel (respectievelijk 1,7 miljard en 1,8 miljard). De provincies spelen een marginale rol (0,26 miljard). In 1991 is met name de rol van

gemeenten belangrijker geworden. Het uitgavenniveau is in absolute zin constant gebleven. Reëel gezien betekent dit echter een achteruitgang.

De beheerskosten, het derde aandachtspunt, bedragen voor de overheid als geheel in 1988 258 miljoen gulden. Dit is 6,9 procent van de cultuuruitgaven. Met andere woorden: van elke gulden die aan cultuur wordt besteed, gaat zeven cent naar ambtenaren en adviseurs. Het aandeel van de beheerskosten gaat gedurende de periode 1982-1988 gestaag omhoog. Alleen bij het rijk blijft het aandeel vanaf 1982 vrijwel constant. Door toenemende decentralisatie had een lichte teruggang voor de hand gelegen.

Als vierde blijken de cultuuruitgaven per provincie en per gemeente te verschillen. Wat de provincies betreft wordt per hoofd van de bevolking minimaal 10 (Flevoland) en maximaal 55 (Drenthe) gulden aan cultuur uitgegeven. Over het algemeen doen de kleinere provincies relatief meer aan cultuur dan de grotere. Een soortgelijk beeld komt naar voren als de cultuuruitgaven als percentage van de totale uitgaven vergeleken worden. Cultuur blijkt tussen 1,2 en de 5,0 procent van de gehele begroting te vormen. Drenthe steekt op dit onderdeel met kop en schouders boven de rest uit en besteedt procentueel gezien maar liefst meer dan vier keer zo veel aan cultuur als Groningen.

De zeventien grootste gemeenten van Nederland laten grote verschillen zien. Hoewel Amsterdam in absolute bedragen het meest aan cultuur uitgeeft (in 1988 194 miljoen) streven Utrecht (143,4 gulden per inwoner) en Den Haag (141,7 gulden) Amsterdam (122,2 gulden) voorbij als de uitgaven per inwoner worden vergeleken. Verder valt op dat de vier grote steden duidelijk meer uitgeven op het gebied van cultuur dan de kleinere steden. Als percentage van de totale uitgaven geeft Utrecht het meest aan cultuur (5,2 procent).

Tenslotte blijken algemene kenmerken zoals de samenstelling van de bevolking, de bouwhoogte van de bebouwde kom, oppervlakte en het aantal uitvoeringszalen van invloed te zijn op de hoogte van de provinciale en gemeentelijke cultuuruitgaven. Opvallendste bevinding is de invloed van de politiek: naarmate de samenstelling van de provinciale staten rechtser is, geven provincies meer uit aan cultuur. Bij de gemeentelijke cultuuruitgaven komt een soortgelijk verband naar voren, zij het minder duidelijk. Mogelijke verklaring hiervoor is dat met name de kiezers van rechtse partijen profiteren van uitgaven in de cultuursector.

Noten

1. Dit betreft begrotingscijfers. In 1991 bedroegen de absolute uitgaven voor kunst en cultuur 3,53 miljard gulden. Omgerekend in gulden van 1988 is dit circa 3,28 miljard gulden. Omdat het basisjaar voor de vergelijkende studie over de uitgaven van de lagere overheden 1988 is, zijn voornamelijk cijfers van dat jaar opgenomen. Waar mogelijk zijn ook gegevens uit 1991 vermeld.
2. De auteurs zijn de heer F. Hoeve en mevrouw L. Siebeling van de afdeling Sociaal-culturele statistiek van het CBS zeer erkentelijk voor hun medewerking. Daarnaast bedanken zij Flip de Kam voor zijn begeleiding. Tot slot zijn we de heer F. van Puffelen veel dank verschuldigd voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Het artikel is grotendeels gebaseerd op onze afstudeerscriptie *The best art is the art of making money: een economische studie over de overheidsbemoeyenis in de cultuursector*.
3. We hebben geprobeerd een zo volledig mogelijke opsomming te geven zonder de pretentie te hebben dat deze uitputtend is. Daarnaast overlappen sommige argumenten elkaar deels.
4. Anderzijds moet het ook mogelijk zijn dat een economisch subject voorzieningen afwijst.
5. Zie: H. Abbing, 1989.
6. Zie: W.J. Meester en P.H. Pellenbarg, 1989.
7. Zachte factoren worden in deze studie beschreven als subjectieve kwaliteitseisen met betrekking tot woon-, leef- en arbeidsklimaat.
8. Zie: SEO, 1988.
9. Zie: SEO, 1985. Bij deze redenering kunnen kritische kanttekeningen worden geplaatst. Zie: C.A. de Kam, 1986 en S. Hietbrink en F. van Puffelen, 1986.

Paul van der Wijk

was in 1994 verbonden aan het Noordelijk Centrum voor Gezondheidsvraagstukken (NGG) bij de Rijksuniversiteit Groningen

Onno Roukens

was in 1994 werkzaam als docent Algemene Economie aan de HEAO in Leeuwarden

Literatuur

- Abbing, H. *Een economie van de kunsten: beschouwingen over kunst en kunstbeleid*. Groningen, 1989.
- Abbing, J.R. *Economie en cultuur: de subsidieproblematiek in de economische theorie, alsmede aanzetten tot een economie van de kunsten*. 's-Gravenhage, 1978.
- Akkermans, H.J.M. 'Advisering over kunst en kunstbeleid'. In: *Handboek cultuurbeleid*. 's-Gravenhage, 1989, paragraaf 1.7-1-1 tot en met 1.7-1-24.
- Association for Cultural Economics. *Economic efficiency in the performing arts*. Akron, 1987.
- Association for Cultural Economics. *Paying for the arts*. Akron, 1987.
- Baumol, W.J. 'Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of the urban crisis'. In: *American economic review*, 1967, pp. 415-426.
- Baumol, W.J. en W.G. Bowen. 'Arguments for public support of the performing arts'. In: *The economics of the arts*. Londen, 1976, pp. 42-58.
- Baumol, W.J. en W.G. Bowen. 'On the performing arts: the anatomy of their economic problems'. In: *The economics of the arts*. Londen, 1976, pp. 218-226.
- Beyers, A.M. 'Cultuurspreiding en publieksbereik: van volksvermaak tot marktstrategie'. In: *In ons diaconale land: opstellen over cultuurspreiding*. Amsterdam, 1988, pp. 64-98.
- Boekmanstichting. *Boekmanmagazine*. Amsterdam, 1987.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (Jonkers, T. en G. van Reyn). *Sociaal-culturele berichten 1989-2: cultuurparticipatie door de bevolking, uitkomsten aanvullend voorzieningen gebruikonderzoeken 1979, 1983 en 1987*. Voorburg/Heerlen, 1989(a).
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (Siebeling, L.A.). *Sociaal-culturele berichten 1989-7: inkomsten en uitgaven van de overheid voor cultuur, recreatie en maatschappelijk welzijn, begroting 1988*. Voorburg/Heerlen, 1989(b).
- Dalsem, C. van. 'Drempel culturele voorzieningen moet laag blijven'. In: *B&G*, februari, 1990, pp. 27-30.
- Drukker, J.W. 'Mag het iets meer zijn: de economische kunstgrepen van Abbing'. In: *TPE*, 3-1-1990, pp. 9-22.
- Federatie van kunstenaarsverenigingen. *Het linkerbeen....., kunst en politisering*. Amsterdam, april 1986.
- Felton, M.V. 'Is Baumol's disease alive and ill in Louisville, Kentucky?'. In: *Economic efficiency and the performing arts*. Akron, 1987.
- Franckena, W.D. en R. Gerritse. *Verdeling in verandering: een onderzoek naar de financiële verhouding rijk-provincie*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, 1981.
- Goudriaan R. en C.A. de Kam. *The show is over: some distributive and budgetary consequences of increasing admission fees in the performing arts industry*. Paper. Maastricht, 1982.
- Hendon, W.S., J.L. Shanahan en A.J. Mc Donald (editors).

10. Zie: R.L.C.I. Juliën, 1989.
11. Zie: SEO, 1988, pp. 101-103.
12. H. Abbing noemt hier het voorbeeld van Polen dat baat schijnt te hebben gehad bij de positieve uitstraling die het ontwikkelen van een expliciet kunstbeleid op de rest van de economie had.
13. De vraag rijst wel eens of zonder overheidssteun een totale vertrossing zou plaatsvinden. Dit lijkt ons moeilijk vol te houden. De Cobra-groep, een vernieuwende beweging in de beeldende kunst, en de literaire stroming van de Vijftigers zijn na de oorlog zonder noemenswaardige overheidssteun tot stand gekomen.
14. Uit een onderzoek dat het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in 1984 hield, blijkt overigens 73 procent van de bevolking te willen bezuinigen op de overheidsuitgaven voor de kunsten.
15. Zie: W. Knulst, 1985, p. 78.
16. Zie: W. Knulst, 1985, p. 86 en C. Smithuisen, 1988, pp. 13-17.
17. Zie: W.J. Baumol, 1967.
18. Zie: W.J. Baumol en W.G. Bowen, 1976, p. 218.
19. Zie: C.D. Throsby en G.A. Withers, 1979, pp. 137-144.
20. Zie: J.D. Hilferink, 1972.
21. Voor het vrijgeven van deze cijfers moest schriftelijk toestemming worden verkregen van de provincies en de gemeenten. Het CBS heeft daartoe alle betreffende overheidsinstanties om toestemming gevraagd. Aangezien slechts de helft van de instanties op dit verzoek om toestemming reageerde, hebben we daarna de overige telefonisch en/of schriftelijk verzocht deze toestemming alsnog te verlenen, en deze ook inderdaad verkregen.
22. Het totaal staat voor het saldo van uitgaven en inkomsten exclusief de betalingen tussen de verschillende overheidsniveaus. Worden de overheidsniveaus apart gezien dan divergeren de twee begrippen echter. Dit heeft tot gevolg dat de netto-uitgaven grotendeels worden toegerekend aan het overheidsniveau dat aan het begin staat van de beschreven financieringsstroom. Dit betekent dat veel netto-uitgaven aan het rijk worden toegerekend.
23. Voor een beschrijving van de Culturele Raden in alle provincies zie Akkermans, 1989.
24. Zie: R.H. Olieman, 1981, p. 904 en W.D. Franckena en R. Gerritse, 1981.
25. Voor een uitgebreidere beschrijving van het model, zie O. Roukens en P. van der Wijk, 1993, p. 16.

- Economic policy for the arts*. Cambridge, 1980.
- Hietbrink, S. en F. van Puffelen. 'Een klein kunstje'. In: *ESB*, 1986, p. 288.
- Hilferink, J.D. 'Oorzaken van het stijgend exploitatietekort bij het gesubsidieerde beroepstoneel'. In: *Openbare uitgaven*, 1972, pp. 49-63.
- Jong, H.J. 'Toneel'. In: *Handboek cultuurbeleid*. 's-Gravenhage, 1989, paragraaf 2.1-1-1 - 2.1-1-24.
- Juliën, R.L.C.I. *Beeld en werkelijkheid: de economische betekenis van kunst en cultuur voor Groningen*. Groningen, februari 1989.
- Kam, C.A. de. 'Een klein kunstje'. In: *ESB*, 1986, p. 79.
- Klink, P.W. van. 'Kunst, economie en overheid'. In: *ESB*, 17-12-1986, pp. 1238-1243.
- Knulst, W. 'Sociale cultuurspreiding: voorgeschiedenis, uitwerking en resultaten van een ideaal'. In: *Kunstbeleid, een inleiding*. Groningen, oktober 1985.
- Meester, W.J. en P.H. Pellenbarg. *Vestigingsvoorkeuren van Nederlandse ondernemers: verkenning van een waarderingslandschap*. Groningen, 1984.
- Moore, T. 'Reasons for subsidizing American theater'. In: *The economics of the arts*. Londen, 1976, pp. 25-42.
- Muskens, G. 'Beeldende kunst in de verdrukking'. In: *ESB*, 17-12-1986, pp. 1254-1256.
- Muskens, G. en J. van Poppel. 'De vrije markt voor beeldende kunst'. In: *ESB*, 10-8-1983, pp. 710-711.
- Netzer, D. *Subsidized muse: public support for the arts in the United States*. Cambridge, 1978.
- Olieman, R.H. 'Gemeentelijke uitgaven versus gemeentelijke problemen'. In: *ESB*, 1988, pp. 904-907.
- Peacock, A.T. 'Welfare economics and public subsidies to the arts'. In: *The economics of the arts*. Londen, 1976, pp. 70-83.
- Roukens, O. en P. van der Wijk. 'De cultuuruitgaven van lagere overheden'. In: *ESB*, 1993, pp. 16-18.
- SCP (L. Ruitenbergh, F. de Kam en E. Pommer). 'Profijt van de overheid'. In: *SCP-cahier*, nr. 65, 1989.
- SEO (S. Hietbrink, F. van Puffelen en J. Wesseling). *De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam*. SEO-rapport nr. 185. Rijswijk, december 1985.
- SEO. *Cultuur als economische infrastructuur*. SEO-rapport nr. 220, Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, september 1988.
- Smithuijsen, C.B. 'Boekman en Kassies over cultuurspreiding'. In: *In ons diaconale land: opstellen over cultuurspreiding*. Amsterdam, 1988, pp. 13-26.
- Throsby, C.D. en G.A. Withers. *The economy of the performing arts*. Londen, 1979.
- Tjeenk Willink, H.D. 'De overheid als cultuurspreider'. In: *In ons diaconale land: opstellen over cultuurspreiding*. Amsterdam, 1988, pp. 112-131.

Bibliografische gegevens

Wijk, P. van der en O. Roukens (1994)
 'Overheidsbemoeyenis met kunst en cultuur
 in Nederland'. In: *Boekmancahier*, jrg. 6, nr.
 21, 300-314.